

ПОЛІТИКА «ДРАНГ НАХ ОСТЕН» Й ОРГАНІЗАЦІЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НІМЕЦЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Реконструйовано процес інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Німецькій імперії з 1902 до 1914 р. у контексті державної східної політики. Показано взаємозв'язок цих процесів та проаналізовано роль особистісних факторів у становленні східноєвропейської історії як університетського фаху.

Ключові слова: Німецька імперія початку ХХ ст., інституціоналізація, східноєвропейські дослідження, державна східна політика, особистісний фактор, східноєвропейська історія.

Реконструирован процесс институализации восточноевропейских исторических исследований в Германской империи с 1902 по 1914 гг. Показана взаимосвязь этих процессов и проанализирована роль личностных факторов в становлении восточноевропейской истории в качестве университетской специальности.

Ключевые слова: Германская империя начала ХХ в., институционализация, восточноевропейские исследования, государственная восточная политика, личностный фактор, восточноевропейская история.

It has been reconstructed process of institutionalization of the East-European historical research in the German Empire in the period 1902-1914 in the context of the state's eastern policies. We show the relationship of these processes, as well as examine the role of personal factors in the development of Eastern European history as a university discipline.

Key words: the German empire started XX century, institutionalization, the East-European researches, state east policy, the personal factor, the East-European history.

У сучасному світі дедалі більше зростає роль історичної політики, що викликає значні дискусії як в наукових й політичних колах, так і серед широкого загалу громадян. Дослідження ролі історії в формуванні зовнішньополітичного курсу держави й наслідків взаємовпливів та взаємозв'язків історії й політики є наразі доволі актуальними в українському суспільстві. Ситуація, коли політики намагаються легітимізувати ті чи інші політичні заходи з допомогою історії, не є новою. Ця проблема навіть була темою обговорення на XVIII Міжнародному конгресі історичних наук (Монреаль, 1995 р.) [1]. За таких умов аналіз історії становлення східноєвропейської історії як академічної дисципліни у Німецькій імперії в

контексті державної політики «Дранг нах Osten» представляє чималий інтерес. На сьогодні східноєвропейська історія займає одне з чільних місць в університетах німецькомовних країн Європи, в рамках цього фаху викладають і досліджують й історію України. Але саме цей напрямок історичних досліджень в Німеччині неодноразово впродовж ХХ ст. перебував під тиском політичної кон'юнктури.

Один з найавторитетніших німецьких дослідників історії Східної Європи Гюнтер Штюкль (G. Stokl) назвав східноєвропейські історичні дослідження «академічною допоміжною дисципліною зовнішньої політики» [2]. Це, в значній мірі, обумовлено історією становлення східноєвропейської історії

як окремої університетської дисципліни й тим, яку роль цьому напрямку історичних досліджень відводили різні політичні режими Німеччини впродовж ХХ ст.

Зовнішня політика Німецької імперії на початку ХХ ст., особливо її східний напрямок, привертала чималу увагу дослідників [3], але її вплив на інституалізаційні процеси в східно-європейських історичних дослідженнях практично залишилися поза увагою як радянських, так і сучасних українських дослідників. Німецький «остфоршунг», складовою якого були й історичні дослідження Східної Європи, піддавався в радянській історіографії нищівній критиці [4]. Що стосується російської дореволюційної історіографії, то варто відзначити той факт, що на початок ХХ ст. був добре сформований загальноєвропейський інтелектуальний простір, в якому історики Російської імперії й Східної Європи посідали чільне місце. Наукові зв'язки налагоджувались внаслідок тривалих наукових стажувань, дослідницьких відряджень, участі у міжнародних наукових форумах. Історики Російської імперії пильно стежили за доробками своїх колег із-за кордону, особливо швидко вони реагували на дослідження, пов'язані з історією земель, які входили до складу Російської імперії. Це спричинило появу низки рецензій і на роботи німецьких авторів [5], але інституалізаційні процеси та їх взаємозв'язок з політикою «Дранг нах Остен» розглядались доволі побіжно.

Дана стаття має на меті проаналізувати взаємозв'язок процесу утвердження нового університетського фаху – східноєвропейської історії й зовнішньополітичних інтересів Німецької імперії. Оскільки особистісний фактор в історії впровадження східноєвропейської історії до кола університетських дисциплін був одним з визначальних, то значну увагу буде приділено особистостям першого директора семінару східноєвропейської історії Берлінського університету Теодору Шіманну (Theodor Schiemann) та його колеги Отто Гоетча (Otto Hoetzsch).

Історії Росії та країн Східної Європи викликала інтерес німецьких дослідників впродовж століть. Німецькомовний світ, який своїми найближчими сусідами мав народи Східної Європи, чи не найактивніше цікавився історією та сьогоденням цього регіону. Значна активізація цього інтересу, що проявилось в публікації цілого ряду праць дипломатів та мандрівників, припадає на епоху Гуманізму XVI-XVII ст. Подальші дослідження пов'язані з особистістю Г. Лейбніца, який не тільки захоплювався Росією Петра I, а й переймався слов'янськими мовами. Німецькі історики XVIII ст. також цікавились історією Східної Європи. Деякі з них як, наприклад, Г.-З. Байєр та Г.-Ф. Міллер, служили при царському дворі Росії, а геттінгенський історик А.-Л. Шльоцер тривалий час працював у Петербурзі [6]. Академічна історична наука, яка сформувалась у Німеччині в

XIX ст. під впливом праць Леопольда фон Ранке, була сконцентрована на історії романських та германських народів і майже виключала з дослідницьких інтересів слов'ян. Хоча й сам Л. Ранке в 1829 р. опублікував роботу про сербську революцію, а його учень Ернст Херрманн (Ernst Hertmann) видав разом з Філіпом Штралем (Philipp Strahl) 6-томну історію російської держави (1832-60), де було представлено чимало джерел. У 1840 р. Ріхард Ройпелль (Richard Roepell) опублікував перший том історії Польщі, наступні 4 томи вийшли з під пера Я. Каро (J. Caro) [7]. Отже, інтерес до історії Східної Європи існував у німецькомовному світі, але питання про окрему історичну дисципліну навіть не дискутувалось [8].

Першим неординарним професором східно-європейської історії у Берлінському університеті Фрідріха-Вільгельма у 1892 р. став балтійський німець Теодор Шіманн, а у 1902 р. він же й очолив новостворений семінар східноєвропейської історії [9], що став першою інституцією подібного зразка на німецькомовному просторі [10], і в подальшому послуговував за взірця для організації викладання та досліджень східноєвропейської історії у вищих навчальних закладах німецькомовних країн. Німецькі історики по різному оцінюють цю подію. На думку Фрідріха Койбарта (Friedrich Kuebart), заснування семінару стало вирішальною подією в історії німецького «остфоршунга» [11]. Однак Рогер Хікерінг (Roger Chickering) зауважує, що при цьому важливо не прогледіти й той факт, що заснування семінару відбувалося попри чітке бажання університетської спільноти, а запрошення Т. Шіманна відбулося навіть всупереч майже одностайного відхилення його кандидатури. Протест був направлений частково персонально проти Шімана й, частково, принципово проти семінару, або в решті-решт, можливо, проти обох, тому що процес запровадження семінару проходив з неодноразовими порушеннями традицій, які склалися на той час в німецькій історичній науці [12]. Наукова діяльність Т. Шіманна його сучасниками оцінювалась доволі критично. Бреславський історик Я. Каро, який був противником націоналістичних поглядів й тривалий час займався історією Польщі, а до цього зазнав ще й чимало життєвих нужд, у всякому разі, письмово висловив свій протест Г. Дельбрюку [13]. Він оцінював праці Шімана як «посередні» й «спішно складені з компіляцій» [14] Теодор Шіманн потрапив на цю високу академічну посаду, перш за все тому, що у 1901 р. за це клопотав кайзер Вільгельм II [15].

Процес заснування першого семінару східно-європейської історії в Берлінському університеті тісно пов'язаний з прагненням міністерства закордонних справ створити сприятливі умови для дослідження Східної Європи через політичні, переважно зовнішньополітичні фактори [16]. Створення нового закладу для дослідження цього регіону було викликане бажанням отримати необхідні знання про оформлення міжнародних

відносин, причому головна увага зверталась на найбільш могутню державу у Східній Європі – Російську імперію [17].

Очолити семінар, попри значні протести, Т. Шіманн продовжував жити і думати як консервативний аристократ. Він був прихильником монархії, а до парламентаризму та партійної діяльності ставився недоброчливо [18]. Свої політичні позиції він пропагував у пресі. Впродовж 1887-1893 рр. Т. Шіманн був берлінським кореспондентом «Мюнхенської загальної газети» («Munchener Allgemeinen Zeitung»), а протягом 1892-1914 рр., як автор тижневих політичних оглядів у «Новій прусській газеті» («Neuen Preussischen Zeitung» («Kreuzzeitung»)), відстоював політику сили та зовнішньополітичну концепцію, відповідно до якої Німеччина і Англія мають багато спільного і мусять бути разом, а Німеччина й Росія в силу великої відмінності можуть тільки співіснувати [19]. Теодор Шіманн вбачав у німецько-російських зв'язках існування багатьох історично обумовлених протиріч, які завжди знову і знову породжували ворожість російської сторони й глибоко, по суті, обумовлювали несумісність обох народів. Про політику конструктивних угод з Росією, на думку Т. Шіманна, не могло навіть йти мови [20]. Це є вельми важливо, оскільки, особливо після російської революції 1905-1907 рр., при дворі, в міністерстві закордонних справ, у військовій академії, серед генералітету та поміж консервативно-монархічної інтелігенції у вищій школі і в серйозній журналістиці Т. Шіманн вважався не менш як перший авторитет в усіх питаннях російської історії. Він був відомий у цих впливових колах як особливо авторитетний німецький знавець Росії і, крім того, ще й як експерт з інших питань європейської політики [21]. Тому безумовно він був причетний до розробки різноманітних берлінських політичних сценаріїв.

Безумовно, його знання про Росію не були суто теоретичними, оскільки він неодноразово працював в архівах Москви та Петербурга. Восени 1904 р., напередодні революції Т. Шіманн, з метою доповнення своїх власних вражень, здійснив тривалу подорож з Константинополя через Одесу, Київ, Москву, Нижній Новгород до Петербурга [22]. Його наближеність до урядових кіл та дружба з Вільгельмом II уможливили роботу в багатьох архівах Європи, а навик архівіста значно допомагали в підборі матеріалів. Найбільш вагомою історичною працею Теодора Шіманна стала 4-х томна історія Росії часів Миколи Першого. В Російській імперії та й в Радянському Союзі на початку 20-х років вона отримала доволі лояльні рецензії [23]. Але всі його знання були пронизані русофобією, що не сприяло налагодженню російсько-німецького діалогу, а провокувало, насамперед, ворожість. З 1902 року свої опубліковані газетні статті він почав видавати в щорічнику «Німеччина й

велика політика» («Deutschland und die große Politik»). В рецензії на випуск щорічника за 1913 рік С. Тарле відзначив досить важливу деталь, що «він (Шіманн. – П.Б.) і писав в 1913 р., і продовжує писати в 1914 р. у тому ж дусі, – зовсім не підозрюючи наскільки винна саме вказана його психологія і психологія й близьких йому за духом прусських кіл в тому, що так раптово й страшно прорвалася гроза, яка довго збиралась; що викликаний цілим рядом складних історичних обставин конфлікт так круто і неочікувано перейшов і найжахливішу з усіх можливих форм» [24]. Це стало свідченням невдалої історичної політики й відповідальності історика за його агресивні історико-політичні концепції.

Поряд з Теодором Шіманном у становленні та утвердженні східноєвропейської історії як академічної дисципліни на початку ХХ ст. помітну роль відіграв і Отто Гостч, хоча розквіт його творчості припадає на період Веймарської республіки, але і його передвоєнна діяльність є доволі цікавою. Отто Гостч народився, здобув освіту й захистив докторську дисертацію в Лейпцигу. Серед його вчителів був такий відомий історик, як Карл Лампхерт, особливий вплив на його наукові погляди мали праці Густава Шмолера та Отто Гінце [25]. Восени 1900 р. О. Гостч переїхав до Берліна, де невдовзі став співробітником Пруської академії наук. Тут він все більше й більше почав цікавитись історією Східної Європи, добре опанував російську та польську мови [26]. Гостч притримувався доволі консервативних поглядів, спочатку був членом Союзу німецьких студентів, потім активістом Німецької консервативної партії й Пангерманського Союзу, в 1904 р. увійшов до складу його правління, публікувався у пресі Союзу [27]. В своїх статтях та лекціях Гостч підтримував ідею перетворення Німеччини у світову державу [28], але на відміну від Т. Шіманна основним ворогом Німеччини вважав Англію. У 1906 році він захистив габілітацію, яка, як і попередня його дисертація, була пов'язана з історією Пруссії, а не з історією Східної Європи, й отримав посаду професора в Королівській академії в Познані та посаду приват-доцента на семінарі Теодора Шіманна. Проживаючи в Познані, він з 1907 по 1911 роки двічі на тиждень читав лекції на семінарі східноєвропейської історії Берлінського університету.

Королівська академія була заснована у 1903 році й була покликана стати академічним центром на Сході Німеччини, на який покладалось завдання сприяти онімеченню та консолідації польських провінцій Пруссії. Гостч був активним поборником антипольської політики в Німеччині та противником відродження Польщі [29], тому призначення його на таку високу посаду відповідало завданням новоствореної інституції. З Познані Гостч здійснює поїздки в

Прибалтику, в польській губернії Російської імперії, в Галичину [30], що дає йому змогу значно ближче ознайомитись зі Східною Європою. Він все більше цікавиться історією й сьогоденням Росії, налагоджує численні зв'язки з відомими представниками Російської імперії й все більше схиляється до думки, що сильна Росія є гарантом німецької могутності в Європі [31]. Розходження з Т. Шіманном у поглядах на Росію ще не перешкоджають їх співпраці, результатом якої стало й заснування фахового видання «Журналу східноєвропейської історії» («Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte»). Ідея заснування подібного видання обговорювалась ще на початку століття боннським професором теології Леопольдом фон Гьотцем (Leopold von Goetz), який цікавився історією православ'я та Київської Русі. Подібні плани виношував й Теодор Шіманн [32]. Але тільки в 1909 році завдяки спільним діям Т. Шіманна та О. Гьотча вдалося отримати кошти від пруського міністерства культури на видання журналу. Восени 1910 р. вийшов перший номер спеціального фахового видання [33], редакторами якого були Т. Шіманн, О. Гьотч, Л. Гьотц (Німеччина) та Г. Ойберсбергер (Hans Uebersberger) з Віденського університету. Це означало якісно новий рівень інституалізації східноєвропейських досліджень.

Одночасно з цим посилюються й позиції Отто Гьотча в Берліні. У 1911 р. він стає наступником Т. Шіманна у Пруській військовій академії, очоливши кафедру новітньої історії [34]. Наразі у Німеччині не жалкували грошей на вивчення Росії. На початку 1912 р. «Об'єднання підвищення кваліфікації в сфері державних наук» відрядило до Росії групу з 108 чоловік, які представляли різні спеціальності, серед них були й історики: Отто Гьотч, Дітріх Шефер (Dietrich Schafer) та Теодор Шіманн. В програмі поїздки були міста: Петербург, Москва, Курськ, Київ та ознайомлення з найрізноманітнішими об'єктами: фабриками, школами, музеями, судами, народними домами та ін. Особлива увага приділялась ознайомленню зі змінами в аграрному секторі [35]. Після завершення відрядження О. Гьотч писав: «Ще 25 років миру та землевпорядкування й Росія стане іншою країною» [36]. Натомість серед пангерманістів балтійського походження, до яких належав і Т. Шіманн, в цей час утверджується уявлення про Росію як «кокос на глиняних ногах» і все більше пропагується політика окраїнних держав, що породжувало інтерес до історії національних окраїн Російської імперії. В поглядах Т. Шіманна і О. Гьотча проявляється дедалі більше розходжень, хоча

вони обидва належали до консервативного табору, підтримували імперіалістичну політику Німеччини й Східну Європу в значній мірі ідентифікували з Росією [37], що значно звужувало концепцію східноєвропейських досліджень у Німеччині й обумовило в подальшому росоцентризм в східноєвропейських історичних дослідженнях.

У 1913 р. вийшла праця Отто Гьотча «Росія. Вступ на основі її історії з 1904 по 1912 рр.», в якій він зробив спробу «подолати нереальні міфічні уявлення про «російську загрозу» й «азіатський характер» Росії» [38]. Разом з цим у Отто Гьотча з'являється все більше покровителів серед впливових політичних кіл Німеччини, які також були прихильниками спільного з Росією опанування Східною Європою. Завдяки їм у 1913 р. спеціально для Отто Гьотча у Берлінському університеті було запроваджено посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії, але поза межами семінару Теодора Шіманна й попри певне невдоволення на факультеті. В тому ж році з нагоди 100-річного ювілею «битви народів» під Лейпцигом при пруському парламенті в Берліні було засновано «Німецьке товариство вивчення Росії» («Deutsche Gesellschaft zum Studium Russland»), задля створення якого О. Гьотч доклав чимало зусиль. До керівного комітету товариства ввійшли провідні представники університетів, видавництва, редакцій газет, представники палати депутатів, консули, директори концернів і один член Директорії Імперського банку [39]. Заснування товариства засвідчило не тільки академічну інституалізацію східноєвропейської історії в Німецькій імперії (заснування семінару, фахового видання), а й поєднання аматорських та професійних сил для більш досконалого дослідження історії й сьогодення наймогутнішого сусіда в Східній Європі – Російської імперії. В пам'ятній записці з приводу заснування Товариства у лютому 1913 р. О. Гьотч відмітив найбільшу складність «необхідність зберігати у всій своїй діяльності позицію нейтральної середини» [40]. Попри зміцнення позицій О. Гьотча в Берліні його концепція історії Росії й німецько-російських відносин значно менше відповідала прагненням Вільгельма II та його найближчого оточення до анексії у Східній Європі й утвердження нероздільного панування Німеччини у цьому регіоні, ніж концепція Шіманна. Саме перемога концепції останнього й спровокувала, в значній мірі, початок Першої світової війни й реалізацію політики «Дранг нах Остен» за допомогою воєнних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л.О. Методологічні аспекти світового історичного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 39-40.

2. Stokl G. Osteuropa – Geschichte und Politik. – Oplanden, 1979. – S. 16.
3. Тарле Е.В. Европа в эпоху империализма. – М.; Л., 1927; Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в. – 2-е изд. – М., 1951; «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871-1918 гг. – М., 1977.
4. Дет. див: Барвінська П.І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині: рецепції радянської історіографії 50-60 рр. // Науковий світ (Одеса). – 2008. – № 1(57). – С. 160-168; Барвінська П.І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині у висвітленні радянської історіографії у 70-80-і роки XX ст. // Там само. – № 20(76). – С. 136-143.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. Рецензия на: Goetz L. Das Russische Recht. Bd. I. – Berlin, 1910 // Известия Киевского университета. – 1911. – № 3. – С. 1-24; Флоровский А.В. Новый взгляд на происхождение Русской Правды // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 1. – Вып. 4. – Одесса, 1912. – С. 97-122; Филиппов А.Н. Русская правда в исследовании немецкого ученого. – М., 1914; Тарле Е.В. Рецензия на: Th. Schimann. Deutschland und die grosse Politik anno 1913 // Голос минувшего. – 1914. – № 12. – С. 384-391.
6. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte // Michael Maurer (Hg.), Aufriss der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Raume. – Stuttgart, 2001. – S. 221-222.
7. Ibidem. – S. 222.
8. Ibidem.
9. Stokl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas bis 1933 // Oberlander E. (Hg.) Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. – Stuttgart, 1992. – S. 4, 6.
10. Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933-1945. – Frankfurt a. M. [u.a.], 1990. – S. 13.
11. Kuebart F. Zur Entwicklung der Osteuropaforschung in Deutschland bis 1945 // Osteuropa. – 30. – 1980. – S. 658.
12. Chickering R. Der Ort der osteuropäischen Geschichte in der deutschen Geschichtswissenschaftum 1900. Dahlmann, D. (Hg.): Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S. 11.
13. Voigt G. Russland. – S. 91. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943-1945. – Berlin, 1994. – S. 90.
14. Chickering R. Der Ort der osteuropäischen Geschichte. – S. 16.
15. Voigt G. Russland. – S. 90.
16. Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung. – S. 13.
17. Ibidem.
18. Voigt G. Russland. – S. 90.
19. Bohn T.M. Theodor Schieman // Ostdeutsche Biographic. Personaliteiten des historischen deutschen Ostens // Режим доступу: www.ostdeutsche-biographie.deschith97htm.
20. Voigt G. Russland. – S. 91.
21. Ibidem. – S. 90.
22. Ibidem. – S. 89.
23. Тарле Е.В. Теодор Шиманн // Дела и дни. – 1921. – № 2. – С. 180-198; Готье Ю.В. Последний том книги Теодора Шиманна о Николае I // Анналы. – 1924. – № 4. – С. 262-267.
24. Тарле Е.В. Рецензия. – С. 184.
25. Schellakowski J. Otto Hoetzsch. Ostdeutsche Biographic. Personaliteiten des historischen deutschen Ostens // Режим доступу: www.ostdeutsche-biographie.de.
26. Ibidem.
27. Машкин М.Н. К 100-летию со дня рождения Отто Гётча // Ежегодник германской истории, 1977. – М., 1978. – С. 319-320.
28. Там само. – С. 320.
29. Там само.
30. Voigt G. Otto Hoetzsch 1876-1946. Wissenschaft und Politik im Leben eines deutschen Historikers. – Berlin, 1978. – S. 34.
31. Schellakowski J. Otto Hoetzsch; Машкин М.Н. Вказ. праця. – С. 320.
32. Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik. Ein Beitrag zum historisch-politischen Denken und Wirken von Otto Hoetzsch. – Bd. 2. – Berlin, 1988. – S. 338.
33. Ibidem.
34. Машкин М.Н. Вказ. праця. – С. 320.
35. Voigt G. Russland. – S. 100.
36. Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 51.
37. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 225.
38. Машкин М.Н. Вказ. Праця. – С. 321.
39. Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 67.
40. Ibidem.

Рецензенти: кандидат історичних наук, доцент Т.Є. Богданова;
кандидат історичних наук, доцент О.П. Тригуб.